

Рецензія
на дисертацію Козігори Марії Анатоліївни
**«Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного
конфлікту»,**
представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії із
спеціальності 053 Психологія

Повномасштабна війна, що вже більше року триває у нашій країні, призводить до накопичення травматичного досвіду не лише у безпосередніх учасників бойових дій, а й в мирних людей, які пережили травматичні події, що різною мірою вплинули на їх духовні переконання, систему цінностей та життєвих смислів. Тривала травматизація порушує усталені моральні норми та власні моральні принципи, що призводить до глибокого емоційного та психологічного дистресу, моральних страждань, наслідком переживання яких є ризик розвитку моральної травми та моральної дезорієнтації особистості.

Не дивлячись на те, що конструкт моральної травми достатньо ґрунтовно вивчався в контексті аналізу військової травми, а також у контексті моралі, до сьогодні не існує єдиного узгодженого розуміння та визначення цього поняття. Водночас, дослідники наголошують на тому, що моральна травма, яка хоча й не класифікується як психічний розлад, може впливати на усі сфери емоційного, психологічного, поведінкового, соціального та духовного функціонування особистості, оскільки за симптоматикою та інтенсивністю прояву частково споріднена з перебігом ПТСР, тривалого травматичного стресу та іншими негативними психоемоційними станами, що утруднює її діагностику і потребує додаткового вивчення.

Це підкреслює важливість та своєчасність дослідження Козігори Марії Анатоліївни, спрямованого на теоретичне узагальнення конструкту моральної травми та вивчення її проявів в учасників бойових дій та цивільного населення України в умовах воєнного конфлікту.

Перший розділ дисертаційної роботи присвячений визначенню теоретичних засад дослідження моральної травми у психології, хоча аналіз споріднених з моральною травмою понять розпочинається з античної філософії. Безумовною

заслугою дисертантки є спроби ґрунтовно розглянути конструкт моральної травми в контексті проблеми моралі, моральної свідомості та моральності особистості, а також її зосередженість на аналізі основних понять, які по-різному впливають на переживання морально травматичних ситуацій, зокрема інтеріоризованих моральних норм, моральних переконань, моральних принципів, моральних норм.

Окреслюючи концептуальні межі поняття моральної травми, дисертантка розглядає цей конструкт у широкому контексті зарубіжних досліджень щодо причин формування та симптоматики моральної травми у військових / учасників бойових дій, цивільного населення, медичних працівників, вчителів, вимушених емігрантів, на основі чого виокремлює базові визначення цього поняття та його психоемоційні прояви (відчуття провини, сорому, докори сумління, самоосуд, зниження релігійної віри тощо). Внаслідок такого узагальнення, пропонується таке визначення моральної травми: «Моральна травма – це емоційний дистрес, який виникає після певних дій чи бездіяльності у потенційно морально травматичних ситуаціях внаслідок порушення внутрішніх переконань та моральних цінностей особистості» (стор. 78).

Значна увага у першому розділі зосереджується на зіставному аналізі моральної травми з низкою релевантних понять (тривалий травматичний стрес, бойова психічна травма, мультитравма, повторювальна травма та ПТСР). Широка палітра аналізу цих понять почасти складає враження, що дисертантка певною мірою виходить за межі предмету дослідження. Наприклад, розглядаючи моральну травму в контексті тривалого травматичного стресу, Козігора М.А. узагальнює вивчення моральної травми в ситуаціях тривалого травматичного стресу у військовому контексті, у контексті техногенних та природних катастроф, домашнього насильства і пандемії. Водночас, це дало змогу виокремити основні характеристики тривалого травматичного стресу, які можуть бути ознаками або проявами моральної травматизації особистості. Це стосується також детального розгляду інших споріднених з моральною травмою понять, щодо яких

здійснюється спроба окреслити їх спільні та відмінні з моральною травмою ознаки відповідно до когнітивних, емоційних та поведінкових проявів.

У другому розділі дисертації запропоновано методологічне забезпечення дослідження моральної травми під час воєнного конфлікту, обґрунтовано застосування низки психодіагностичних методик для дослідження моральної травми, зокрема описано адаптацію та стандартизацію англomовної шкали моральної травми (Moral Injury Symptoms Scale-Military Version-Short Form), а також проаналізовано дані емпіричного дослідження проявів моральної травми у військовослужбовців та цивільного населення.

Цікавим та новим у вітчизняній і зарубіжній психології є обґрунтування в якості методологічних засад дослідження моральної травми поняття етичних дилем та їх вирішення, опираючись на теорію моральних суджень L. Kohlberg як прояв різних рівнів моральної свідомості у вирішенні етичних дилем, і розглядаючи етичні дилеми як передумову морального дистресу у військових (W. Fleming). Іншим важливим методологічним аспектом дослідження, який безпосередньо пов'язаний з вирішенням етичних дилем як джерела моральної травми у контексті моральних суджень та морального розвитку, пропонується розглядати теорії моральної самосвідомості, механізмами якої є саморефлексія, самоствавлення та саморегуляція, а також теорію емоцій «турботи й піклування», в типології якої моральний дистрес належить до емоцій знецінювання. Намагаючись розмежувати моральний дистрес та моральну травму, авторка роботи виокремлює депресію, депресивний стан та підвищену тривожність як супутні проблеми при моральній травмі, а також резильєнтність як здатність до адаптації та відновлення після травматизації.

Для дослідження проявів моральної травми серед військовослужбовців та цивільного населення використано 6 діагностичних методик: шкалу самооцінки наявності ПТСР (PCL-5), опитувальник для визначення ступеня важкості депресії (PHG-9), опитувальник для визначення генералізованої тривожності (GAD-7), шкалу психологічної резильєнтності (Brief Resilient Coping Scale) та шкалу симптомів моральної травми (MISS-M-SF), опитувальник моральної

травми для вчителів (MIQ-T). Безумовною заслугою дисертантки є адаптація та стандартизація англomовної «Шкали для діагностики моральної травми (військовий варіант)», для перекладу якої застосована чотирьохетапна процедура: прямий переклад перекладачами, які знають психологічну термінологію; зворотній переклад; претестування та когнітивне інтерв'ю. Подано показники надійності, дискримінантної валідності, конвергентної валідності та конструктної валідності. Гарним прикладом етичної поведінки Козігори М.А. є отримання дозволу від автора методики Н. Koenig щодо здійснення перекладу оригінальної шкали, а також дозволу на цілісне дослідження від Етичного комітету Волинського національного університету імені Лесі Українки. Проведене дослідження дало змогу виявити значущі відмінності за усіма показниками проявів моральної травми у трьох групах військових, а також у військових та цивільного населення. Водночас, виявлено та описано найбільш виражені прояви моральної травми у цивільного населення (труднощі з прощенням себе чи інших, втрата довіри до інших, втрата сенсу життя) та у військових (релігійна боротьба, труднощі з прощенням себе або інших під час воєнних подій, втрата довіри до інших та втрата релігійної віри).

У третьому розділі роботи запропоновано програми психологічної допомоги військовому та цивільному населенню з моральною травмою. Важливим і особливо цінним є те, що рекомендовані психологічні інтервенції базуються на професійному досвіді дисертантки та її практичній роботі з військовими ветеранами та їх сім'ями. Розроблена програма духовно-інтегрованої когнітивно-поведінкової терапії, а також онлайн ресурс самопомоги «Дорога до себе», який є відкритому доступі на платформі Moodle, є важливими інструментами запобігання та/або зцілення моральної травми не лише для ветеранів та/або учасників бойових дій та їх сімей, а й цивільного населення під час війни.

Також заслуговує на увагу розробка та впровадження спецкурсу для майбутніх вчителів «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану», результати апробації якого показали статистично значущі відмінності в контрольній та експериментальній групах, що

дає змогу використовувати цю програму для профілактики та зцілення моральної травми у вчителів.

Підкреслюючи загалом високий теоретико-емпіричний рівень дисертаційної роботи, зупинимося на деяких дискусійних питаннях, які потребують роз'яснень або уточнень:

1. В теоретичному аналізі варто звернути увагу на певну «необережність» в узагальненні та визначенні окремих дифініцій, які є ключовими для розгляду моральної травми. Зокрема, широко розглянувши в першому розділі поняття моралі, опираючись на відомі підходи і дослідження, дисертантка робить необґрунтований висновок, що «мораль – це поведінка людини, яка диктується зовнішніми чинниками та суспільством ...» (стор. 2, 36, 77), хоча в усіх визначеннях моралі виокремлює те, що «мораль – це норми... правила... цінності соціуму / суспільства, які через... моральні міркування... моральні судження... є регуляторами поведінки, викликають моральні емоції та формують моральне «Я» (стор. 34).

2. Опіраючись на дослідження W. Fleming, який виокремлює різні типи етичних дилем, що виникають у військових під час війни, дисертантка наповнює їх власним змістом, сформульованим внаслідок якісного аналізу бесід із цивільним населенням під час надання онлайн психологічної допомоги в межах діяльності Українського центру психотравми при Волинському національному університеті імені Лесі Українки (табл. 2.1, стор. 82). Однак, чи є валідними такі результати, і чи не потребують вони більш обґрунтованого підтвердження, зокрема застосування методів контент-аналізу автонаративів, аудіозаписів бесід і т. і.

3. Виникають питання щодо вибірки дослідження:

- Сукупна вибірка була сформована із 350 осіб (191 військовослужбовець, 159 цивільних). Однак, у представленості демографічних даних вибірки (табл. 2.7, стор. 110) зазначена область військової служби (Волинська (240), Рівненська (101), Львівська (8), Хмельницька (1)), що охоплює усю вибірку (350 осіб), але ж цивільні (159 осіб) не перебувають на військовій службі? На рис. 2.2

продемонстровано «відмінності у показниках моральної травми та супутнього емоційного дистресу у військових» і також вказана сукупна вибірка, яка включає і цивільне населення (n=350).

- За якими критеріями була сформована і ким саме була представлена вибірка цивільного населення, оскільки різні чинники (місце проживання та/чи його вимушена зміна, наявність близьких родичів, які воюють / загинули, наявність близьких родичів у країні-агресорі і т.і. могли суттєво вплинути на отримані результати)?

- В таблиці демографічних даних вибірки вказано на наявність / відсутність попередньої родинної психотравми. Однак в роботі не відображено, як саме визначалася попередня родинна психотравма і яким чином її наявність враховувалася при аналізі емпіричних даних, оскільки рівень такої попередньої травматизації міг суттєво вплинути на прояв симптоматики моральної травми.

Висловлені зауваження та дискусійні питання не зменшують цілісного позитивного враження від роботи та не впливають на загальну позитивну оцінку її наукової та особливо практичної цінності в надзвичайно складних умовах нашого сьогодення.

Дисертаційне дослідження є складником комплексної науково-дослідної теми державного замовлення «Моральна травма та моральне зцілення учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляти та психологічні інтервенції» (0122U000945), яка виконується упродовж 2022-2023 рр. Результати дослідження представлені на багатьох міжнародних науково-практичних конференціях, а також відображені в 16 працях, з яких 5 статей опубліковано у періодичних виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології, 2 – у виданні, що включене до наукометричної бази Scopus, 1 – в міжнародному періодичному виданні з психології.

Ретельний аналіз роботи дозволяє дійти висновку, що за змістом, ступенем новизни, науковою та практичною значущістю отриманих результатів дисертація «Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту» відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора

філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 341 від 21. 03. 2022 р.), а її авторка Козігора Марія Анатоліївна заслуговує на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань «Соціальні та поведінкові науки».

Рецензент

кандидат психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної та клінічної психології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

 Людмила МАЛІМОН

